

Жумалиев С.С.

ТИЛДЕГИ БАЙЫРКЫ ЛЕКСИКАЛЫК КАТМАРДЫ СТРАТИФИКАЦИЯЛОО («Манас» эпосунун мисалында)

Жумалиев С.С.

СТРАТИФИКАЦИЯ ДРЕВНЕЛЕКСИЧЕСКОГО ПЛАСТА ЯЗЫКА (на примере эпоса «Манас»)

S.S. Zhumaliev

STRATIFICATION OF ANCIENT LEXICAL LAYER (on the example of «Manas» epos)

УДК: 811.512.154.

Кыргыз тилинин өнүгүү тарыхына байланышкан маселелер бүгүнкү күндө да толук изилденбегендиктен, тил илиминде ал боюнча түрдүү көз караштар менен пикирлер орун алып келе жатат. Андыктан аны чечүүдө тилдин өнүгүүсүндөгү лексикалык катмарлардын генезиси, катмарлардын пайда болуусундагы лингвистикалык ички-тышкы факторлордун себеп-натыйжалары, тарыхый-лексикалык катмарлануу процесстери, праформа жана сөз маанилеринин семантикалык деривация маселелери, сөз номинациясы жана мотивациясы атайын изилдөөгө алынып, тилдеги байыркы лексикалык катмарлар хронологиялык, топологиялык жана лексика-семантикалык аспектиден стратификацияланышы керек. Макалада мына ушул проблемаларды изилдөөгө байланышкан өзөктүү маселелер "Манас" эпосунун мисалында каралат.

Негизги сөздөр: стратификация, семантикалык деривация, номинация, мотивация, лексикалык катмар, этимология, полисемантика, денотат.

На сегодняшний день вопросы, связанные с историей развития кыргызского языка до конца не исследовано, и поэтому в языкознании бытуют различные мнения и взгляды. Так что, изучение генезиса развития языковых лексических стратов, влияние в формировании лексических стратов внутренних и внешних лингвистических факторов, исторический и лексический процесс наложения, вопросы праформы и семантических дериваций значений слов, принципы номинаций и мотивации слов требуют специального изучения, а также требуется стратификация древних лексических пластов языка в хронологическом, топологическом и лексико-семантическом аспекте. В данной статье рассматриваются ключевые вопросы, связанные с изучением вышеуказанных проблем на материалах эпоса «Манас».

Ключевые слова: стратификация, семантическая деривация, номинация, мотивация, лексический пласт, этимология, полисемантика, денотат.

To date, issues related to the history of the development of the Kyrgyz language have not been fully investigated, and therefore there are different opinions and views in linguistics. So, the study of the genesis of development of linguistic lexical strata, the influence in the formation of lexical strata of internal and external linguistic factors, the historical and lexical process of layering, the questions of the correct form and semantic derivations of word meanings, the principles of nominations and motivation of words require special study, and also requires stratification of ancient lexical layers of language in chronological, topological and lexico-semantic aspect. This article discusses the key issues related to the study of the above problems on the materials of the epic "Manas".

Key words: stratification, semantic derivation, nomination, motivation, lexical layer, etymology, polysemantics, denotation.

Кыргыз тилинин өнүгүү тарыхында байыркы доору катары негизинен б.з. V кылымынан баштап X кылымына чейинки мезгил аралыгы белгиленип келе жатат. Себеби бул жазуулардын басымдуу бөлүгүн, айрыкча Энесайдагы жазууларды С.Е. Малов, И.В. Кормушин, Э.Т. Тенишев, С.Г. Кляшторный, Д. Васильев, Ч. Жумагулов, С. Сыдыков ж.б. окумуштуулар байыркы енисейлик кыргыздарга таандык деп эсептешет жана аны атайын жүргүзүлгөн экспедициялык изилдөөлөр дагы тастыктаган. Ушул байыркы доорго мүнөздүү кыргыз тилинин лексикалык курамын, лексикалык курамдагы сөздөрдүн фоно-семантикалык өзгөрүү процесстерин, азыркы кыргыз тили менен байыркы кыргыз тилинин ортосундагы окшоштуктар менен айырмачылыктарын так аныктоо, алардын пайыздык үлүшү менен сөздөрдүн жыштык көрсөткүчүн түзүү, салыштырма-тарыхый аспектиден жана этимологиялык жагдайда изилдөөгө алуу сыяктуу маселелер кыргыз тил илиминдеги орчундуу проблемалардын биринен. Бул жаатта бир катар эмгектер жазылып, байыркы түрк-рун жазуу системасын чечмелөөгө, жазуулардын тексттик мазмунун тактоого, алардын фонетикалык жана грамматикалык структурасын сыпаттоого басым жасалган. Бирок байыркы тексттердеги сөз маанилеринин эволюциясы, семантикалык деривациясы, номинациясы, атоо мотивациясы, тарыхый-лексикалык катмарлануу процесстери, тарыхый катмарлардын стратификациясы сыяктуу маселелерине көңүл бурулган эмес. Акыркы мезгилде гана аталган маселелер атайын изилдөөнүн объектисине алынып, тилдеги байыркы лексикалык катмарларды аныктоодо фольклордук чыгармалардын лексикасы аркылуу стратификация теориясы жана анын негизги принциптери колдонулуп изилдене баштады. Маселен, кыргыз тил илиминде "Манас" эпосунун лексикасы хронологиялык жана топологиялык жактан стратификацияланды. Себеби «Манас» эпосун кыргыз элинин топтолгон миң жылдык оозеки тарыхы, жашоо-турмушунун энциклопедиялык бай казынасы деп айтсак жаңылышпайбыз. Андыктан "Манас" эпосундагы сөздөрдү Орхон-Энесай жазмаларынын тексттери менен салыштыруу аркылуу сөз маанилеринин эволюциясын,

семантикалык деривациясын, номинация жана атоо мотивациясын, дегип эле байыркы доорго мүнөздүү кыргыз тилинин лексикалык курамын, лексикалык курамдагы сөздөрдүн фоно-семантикалык өзгөрүү процесстерин, азыркы кыргыз тили менен байыркы кыргыз тилинин ортосундагы окшоштуктары менен айырмачылыктарын аныктай алабыз.

Белгилүү болгондой, байыркы доордогу кыргыз сөздөрү азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдөн өзүнүн фонетикалык түзүмү жагынан, лексика-семантикалык мааниси жагынан айрым бир өзгөчөлүктөргө ээ болгон. К.Дыйканов [70, 129-б.] Орхон-Энесай тексттерине С.Е. Маловдун “Памятники древнетюркской письменности” деген эмгегине таянуу менен жүргүзгөн изилдөөсү боюнча байыркы түрк сөздөрүнүн жалпы саны 694 сөздү түзгөн жана булардын арасында азыркы кыргыз тилинде колдонулбай калган сөздөрдүн пайыздык көрсөткүчү 34,44%ды түзгөн (239 сөз). “Манас” эпосунун лексикалык курамында болсо мына ушул байыркы доорго мүнөздүү деп эсептелген 694 сөздүн ичинен 439 сөзү жолугат. Орхон-Энесай эстеликтериндеги энчилүү аттар, жерсуу аталыштары менен эпостон таптакыр кездешпеген сөздөрдүн саны 255 сөздү түзөт. “Манас” эпосунда байыркы доорго мүнөздүү лексикалык катмар төмөнкүдөй саптарда кездешет: *Манас болуп баласы, Каканга чатак салганын*, (СО, 2-том, 1980, 366-бет); *Сүңгү сүйрөп, найзаны* (СО, 4-том, 1997, 112-бет); *Ою терең эрендер* (СО, 4-том, 1997, 105-бет); *Агар алтын, ак күмүш* (СО, 4-том, 1982, 30-бет); *Мындай улуу черүүдө* (СО, 4-том, 1997, 110-бет); *Эгеме нечүк чара бар*, (СО, 4-том, 1997, 155-бет); *Жаш келиндер тул калган*. (СО, 4-том, 1997, 163-бет); *Жаракты жайлап мол алып*, (СО, 4-том, 1997, 122-бет); *Атым менен атың бир /Анык адаш экенсиң*, (СО, 4-том, 1997, 150-бет); *Бичиктен бир жүз окудум*, (СО, 4-том, 1997, 134-бет); *Жамынганы кара киши*, (СО, 3-том, 1995, 274-бет); *Жанчканын жыгып кулатып*, (СО, 4-том, 1982, 331-бет); *Саяң-Жайлак, Ара-Көл*, (СО, 2-том, 1980, 289-бет); *Тебиттин аркы тушунда*, (СО, 1-том, 1995, 126-бет); *Жалгзың Манас куттуку*, (СК, 119-бет) ж.б.

Демек, “Манас” эпосунун ыр саптарында кездешкен *какан*, *бичик*, *адаш*, *тон*, *бек*, *киш*, *тоок*, *жарак*, *так*, *агар*, *отоо*, *тул*, *черүү*, *эрен*, *сүңгү*, *түрк*, *жанч*, *бой*, *инген*, *теңир*, *тебит*, *жайлак*, *муң*, *жут*, *бек*, *улук* ж.б. сыяктуу сөздөр байыркы доордон сакталып калган реликтилик көрүнүштөн. Ал эми эпостогу *чериг* эмес *черүү*, *тактыгу* эмес *тоок*, *каган* эмес *какан*/*кан*, *йарак* эмес *жарак*, *отаг* эмес *отоо*, *адаш* эмес *аяш*, *санч* эмес *жанч*/*санч*, *бод* эмес *бой*, *жайлак* сыяктуу сөздөрдүн айтымы азыркы кыргыз тилинин тыбыштык мыйзамдарына багындырылса, *тон*, *бек*, *киш*, *так*, *агар*, *тул*, *эрен*, *сүңгү*, *түрк*, *инген*, *теңир*, *адаш*, *муң*, *кут*, *улук*, *бек*, *жут* ж.б. басымдуу сөздөрдүн айтылышы менен туюнткан номинативдик маанилери байыркы көөнө калыбын бузбастан азыркыга чейин так сакталган.

Байыркы доордогу сөздөрдүн тыбыштык формасы орто кылымдарда сингармониялык, комбина-

тордук-позициялык, ассимиляциялык, диссимиляциялык ж.б. ар түрдүү өзгөрүүлөргө учурагандыгы түркологиялык эмгектерде [32, 1988; 38, 1953; 67, 1955; 70, 1980; 189, 2000 ж.б.] окумуштуулар тарабынан белгиленип, мындай фонетикалык процесстер негизинен эринчил гармониянын абдан күч алышы, байыркы тилдеги *адгыр*, *адак*, *ыдык*, *адыг* ж.б.с. сөздөр артчыл *г*, *к* тыбыштарынын таасиринде уччул *д* тыбышынын артчыл *й* тыбышына өтүшү, уяң *й* тыбышынын *ж* тыбышына өтүү процесстери менен мүнөздөлөт. Байыркы доорго тиешелүү деп эсептелген 694 сөздөн 182 сөз жогоруда белгиленген фонетикалык кубулуштарга байланыштуу “Манас” эпосунун лексикасында тыбыштык жактан *адак* > *аяк*, *адыр* > *айыр*, *агыр* > *оор*, *агла* > *ыйла*, *антлыг* > *анттуу*, *асыг* > *ашык*, *баңа* > *мага*, *батсык* > *батыш*, *батур* > *баатыр*, *бедик* > *бийик*, *йабр* > *жабыр*, *ичре* > *ичинде*, *йаз* > *жаз*, *йарак* > *жарак*, *каб* > *кап*, *капыг* > *капка*, *кейик* > *кийик*, *кедим* > *кийим* ж.б. сыяктуу өзгөрүүлөргө учураган.

Ошондой эле байыркы доордон бери келе жаткан айрым сөздөр «Манас» эпосунун лексикасында убакыттын өтүшү менен лексика-семантикалык жактан өзгөрүүгө дуушар болгон, б.а. семантикалык деривацияга учураган. Алсак, Култегинге арналган эстеликте *уртым* (*бунта уртым* – *мында чектим*) [192, 54-б.] сөзү «ташты оюп, чегип жазуу» маанисинде колдонулган. Ошондой эле жогоруда аталган эстеликтерде *ур* сөзүнүн “бить” [192, 230-б.] деген мааниси да кездешет. «Манас» эпосунда дагы *ур* сөзүнүн мааниси “сайуу”, “тешүү”, “талкалоо”, “бирөөнү уруу”, “жерге жыгуу” деген маанилерди билгизет: Найза менен *ургулап*, / Кууп жүргөн андан көп. (СО, 2-том, 153-бет); Бала да күрсү *урганы*, / Күркүрөп жолборс сулады. (СО, 1-том, 111-бет); Көйнөктөй желлип төртөөн / Көтөрүп жерге *урганы*. (СО, 1-том, 1995, 353-бет); Экөөн экөө менен *урду* эле, (СО, 1-том, 1995, 353-бет); *Урган* жоосун кулаткан / Узун найза колунда, (СО, 1-том, 1995, 302-бет.).

Демек, жогорудагы денотативдик “ташты ой, ташты чек” маанисин туюнткан *уртым* сөзүнүн маанилик алкагы кеңейип отуруп, “*ташты ой*” > “*бир нерсени ой // теш*” > “*сай*” > “*талкала*” > “*жанч*” > “*жык*” > “*сок*” болуп алгачкы мааниси валенттүү семантикалык кеңири талаага ээ болуп, семантикалык деривацияга учураган. Ушул сыңары, байыркы сөздөрдүн туюнткан алгачкы семантикалык мааниси полисемантикалык жол менен өтмө мааниге, же омонимдик мааниге ээ болгондору да бар. Маселен: байыркы доордо *балык* “шаар” – кийин *балык* “рыба”, *бат* “жаман” – *бат* этиш, *кол* “суу” – *кол* анатомиялык мүчө, *эгиз* “бийик” – *эгиз* “жуп, түгөй” ж.б. «Манас» эпосундагы мындай семантикалык кубулушка токтололу: Орхон-Энесай тексттеринде *беңку* // *беңгу* «түбөлүк» [236, 226-330-бб.]. «Манас» эпосунун лексикалык составында:

Аппак *мөңгү* тоо болду, / Кай бирөөнүн турганы / Көз учкан бийик *зоо* болду (СО, 4-том, 1997, 57-бет).

Ак *мөңгү* жасап, кар кылган, (СО, 3-том, 1995, 87-бет).

“Манас” эпосунун ыр саптарындагы *мөңгү* сөзү “тоо чокусунан кетпеген ак кар, көк муз” маанисинде колдонулду, ошол эле учурда анын баштапкы маңызында “түбөлүк” деген байыркы номинативдик мааниси сакталганы байкалып турат. Анткени *мөңгү* сөзүн укканда ой-туюмдук негизде “бийик тоонун чокусунан жайы-кышы эрибей жаткан түбөлүктүү көк муз, ак карды” кабылдайбыз. Ушул эрибеген *көк муз, ак кар* деген сөздөрдүн түпкү маңызында “белгисиз мөөнөткө чейин”, “көпкө чейин сакталган” деген “түбөлүк” маанисинин этимологиялык семантикасы туюнтулуп жатканын баамдайбыз.

Мына ушул лексика-семантикалык стратификация жолу аркылуу байыркы доорго мүнөздүү лексикалык катмардагы *агыл* “загон” – *айыл*, *ириг* “грубый” – *ириң*, *катун* “госпожа” – *катын* “жена, женщина”, *отаг* “жилище” – *отоо уй*, *челиг* “сражение” – *чел* “рвать рогами”, *йыг* “плач” – *ый* “плач, поминка”, *эб* “дом” – *эпчи* “женская сторона юрты”, *аг* “подниматься” – *оо* “перевалить”, *агыл* “скопляться, собираться” – *чогул*, *айгучу* “советник” – *айгакчы*, *алкын* “ослабеть, уменьшаться” – *алкын* “..”, *ач* “печаль” – *ач* “голодный, жадный”, *исиг* “хлебный алкогольный напиток” – *ысык* “горячий”, *карагу* “пикет” – *кароол*, *киши* “жена” – *киши* “человек”, *керүү*, *эгиз*, *камаш*, *күлүк*, *сөк*, *току*, *аяк*, *мөңгү*, *ур* ж.б.с. сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөрүүлөргө учурап, баштапкы номинативдик маанисинен полисемантикалык жол аркылуу өтмө мааниге, же омонимдик мааниге өтүү динамикасын аныктай алабыз.

Ал эми “Манас” эпосундагы 219 сөз фоносемантикалык өзгөрүүлөргө учураган эмес. Мисалы: байыркы доордо *ага* – азыркы мезгилде *ага*, *аз* – *аз*, *бука* – *бука*, *биз* – *биз*, *куш* – *куш* ж.б. «Манас» эпосунун лексикасын байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин лексикасы менен салыштырып карай турган болсок, анда фонетикалык жана семантикалык жак-

тан өзгөрүүгө учурабаган туруктуу формадагы сөздөр басымдуу экендиги байкалат.

Ошентип, алдыдагы изилденген факты-материалдардан көрүнгөндөй, «Манас» эпосунун лексикасы менен Орхон-Энесай жазууларынын материалдарын салыштырып изилдөөнүн натыйжасында «Манас» эпосунун курамындагы бир катар сөздөр убакыттын өтүшү менен эскирип тилдик колдонуудан чыккан, кээ бирлери андан кийинки доорлордо фонетикалык жана семантикалык жактан өзгөрүүлөргө учураган. Байыркы сөздөрдүн басымдуу бөлүгү өзүнүн баштапкы көөнө калыбын бузбай, маанилери да өзгөрүлбөстөн бүгүнкү күндө да тилде активдүү колдонулууда.

Адабияттар:

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. - Ф.: Мектеп, 1980. - 156-б.
2. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар): Окуу китеп. - Б.: КТМУ, 2001. - 337-б.
3. Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе: Илим, 1982. - 238-б.
4. С.Орозбаковдун варианты боюнча. “Манас”. 2-том. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 449-б.
5. С.Орозбаковдун варианты боюнча. “Манас”. 3-том. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981. - 346-б.
6. С.Орозбаковдун варианты боюнча. “Манас”. 4-том. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 368-б.
7. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 1-китеп. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 554-б.
8. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 2-китеп. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 800-б.
9. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 3-китеп. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 667-б.
10. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 4-китеп. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Шам, 1997. - 611-б.

Рецензент: д.филол.н. Кенжебаев Д.О.